

Jaan Laas: "Kadunud maakodud, külad ja koolid – kas paratamatus või hoolimatu hääbuvasustuse doktriini rakendamise vili?"

Koolide sulgemise aegu: hääbuvasustuse doktriin

Eesti koolivõrk hakkas välja kujunema rohkem kui kolmsada aastat tagasi. Praeguseks on see protsess oma loogilise lõpuni jõudnud. Ometi leidub veel koole, mida kinni panna. Koolide puhul ilmselgelt ei kehti infoühiskonna loosung, et väike on ilus. Kuidas on arenenud Eesti maa-asustus ning koolivõrk viimase kahe inimpõlve jooksul? Nn hääbuvasustuse doktriini kujunemise, väljatöötamise ja sihikindla rakendamise perioodil 1962–1977 suleti keskmiselt 33 algkooli aastas. Mille taustal see kõik toimus?

J a a n L a a s
Majandusteadlane

Kolmkümmend aastat tagasi kujundati uus asustus- ja majanduspoliitika alusdoktriin, mis puudutas kõige otsesemalt ka koolivõrku. Eesti maa-asulad loodi prognoositavate arenguvõimaluste põhjal nelja lehte: perspektiivselt arendatavad, vähem ulatusliku arenguga, väheperspektiivsed ja mitteperspektiivsed (hääbuavad) asulad.

Viimase kuuekümnepäeva vältel on Eesti maa- ja linnaasustuses toimunud ridamisi olulisi muutusi, sh võõrvõimude pealesunnitud ümberkorraldusi. Ilmselt võib kogu seda aega pidada Eesti ala asustuse permanentseks ning murranguliseks muutumis- ja ümberkorralduste perioodiks. Sajandeid püsinud ja evolutsiooniliselt arenenud asustusstruktuur muutus ühe inimpõlve vältel järsult ning muutused üha jätkuvad. Kaks korda, 1941. ja 1944. a, üle Eesti rullunud sõda muutis linnade ja maa-asulate ning küladel olukorda ja arenguperspektiive ning kujundas neile uued arengueeldused. Sõjalisel 1944 läände põgenemise

tagajärjel mahajäetud talud, rannakülad ja maakohad ei ole täit elujõudu tagasi saanudki. Suured maa-alad arvati N Liidu relvajõudude polügoonideks või sõjaväebaaside territooriumiks, peaaegu kogu mererannik kuulutati piiritsooniks. Nende militaristlike aktidega lülitati suur osa Eestis seni viljelatud ja hästi hooldatud maast ning kokkuvõttes ka maa-asustusest välja normaalse majandusarengu ja kultuuri- ning asustusarengu pika aja jooksul kujunenud süsteemid. Suurküüditamine 1949. a paiskas Eesti maaelu ja maa-asustuse loomuliku arengu taas pikaks ajaks segi. Massiline sundkollektiviseerimine ning hilisem

põllumajandusmajandite ühendamine üha suuremateks kolhoosideks ja sovkhoosideks muutis jälle maa-asustuse kujunemise senist ajaloolist loogikat ja üldisi tingimusi.

Majanduspoliitika aspektist võib ajavahemikku 1949–1960 Eesti maaelus käsitada kui omamoodi kollektiviseerimissõda. Järsk ja vägivaldne ümberkorralduste ahel tõi kaasa senise maa-kasutuse, tootmistehnoloogia ning enamiku tootmishoonete laokilejätmise ja hävingu. Paljude põlvkondade töö lasti kuritegeliku hoolimatusega tulde lennata. Ajaloolises perspektiivis tõi see enneolematu raiskamise Eesti rahvale kaasa

suure majanduskahju ning selle loomuliku tagajärjena ka sisulise vaesumise.

Maa-asustuse areng, maakoolide käekäik ning eluolu kvaliteet kujunes Eestis aktuaalseks suurprobleemiks.

Kompleksne territoriaalplaneerimine

1960. aastate lõpupoolel saavutati kolhooside-sovhooside enam-vähem stabiilne struktuur. (Eestis loendati 1967. a kokku 587 põllumajandusettevõtet, sh 405 kolhoosi ja 182 sovhoosi.) Siis kujunesid ka vajadused ja tingimused kogu maa-asustuse probleemide ja perspektiivide põhjalikumaks läbitöötamiseks. Kahe suhteliselt stabiilse arengukümnenendi vältel 1970. ja 1980. aastatel uuriti Eesti projekteerimis- ja teadusasutustes ulatuslikult maa-asustuse olukorda ja tulevikku. Nende tööde raames kogutud andmestik ja väljatöötatud arengukavad sisaldavad rohkesti huvipakkuvat materjali maaelu perspektiivsete probleemide, maakoolide võrgu, teeninduse, tervishoiu ja kogu tervikliku maa-asustuse arengu kohta. Kohati on omaaegsed andmekogud ja väljatöötatud seisukohad aktuaalsed ka praegu. Omal ajal olid kõik need materjalid kuulutatud salajaseks, neist räägiti avalikkuses vähe. Nüüd, kolm-nelikümmend aastat hiljem, kus salastamispaneid enam ei ole, peaksime ka tollal tehtud töid oskama Eesti arengu huvides märksa paremini kasutada.

1967. aastal valmis Eesti NSV Riikliku Ehituskomitee projekteerimise instituudis Eesti Maaehitusprojekt mahukas töö "Eesti NSV kompleksse territoriaalplaneerimise skeem. Maa-asustus". Selle esimene osa, kolm köidet, kannab pealkirja "Maa-asustuse olemasolev olukord" ja pakub rohkesti huvitavaid andmeid asustuse, maamajanduse, kultuuri ja hariduselu kohta seisuga 1. jaanuar 1966. Sissejuhatavas tekstis märgitakse muuhulgas: "Esmakordselt on seatud eesmärgiks asulastiku kujundamisel teinendada üheväärselt kogu rahvast, eelistamata privilegieeritud klasse, nagu see oli varajasematel perioodidel." Rõhutatatakse, et asula peab olema kaunis, ülesehituselt ja struktuurilt otstarbekas ning mugav, seal peab olema meeldiv elada. Teenindusvõrgu paiknemine ja suurus peavad pidevalt vastama asula või piirkonna elanike arvule. Kõigi nende ees-

märkide saavutamiseks loovad eeldused korralikult läbitöötatud generaalplaanid. Generaalplaan on aga koostatud vähe: "Säärane praktiliselt kontrollimatu süsteemituse tekkimine praeguse suhteliselt suure ehitustegevuse olukorras maal, asulate ümberkujundamise kõige otsustavamal etapil, võib viia parrandamatute asulaehituslike vigadeni ning kapitaalvahutuste rahvamajandusliku efektiivsuse tugevale langusele." Eriti oluliseks peetakse nn perspektiivsete asulate varustamist generaalplaanidega. Samas tõdetakse: "Asustusvormi muutumise ja asustuse kontsentreerimise aluseks on uute maa-asulate loomine, mis peab toimuma rajoonide planeerimisprojektide ja asulate generaalplaanide (planeerimiskavade) alusel."

Meenutagem siinkohal, et rajooniplaneerimise skeemid koostati eelnevalt kahes etapis. Esimene etapp käsitles põllumajandusettevõtete territooriume ning asulate ja farmide paiknemise esialgset kava. Need tööd tehti aastatel 1960–1961. Kava koostati kõigi tollase 22 rajooni kohta. Teise etapi tööd tehti aastatel 1963–1967. Suure tähtsuse sai tollal nn perspektiivmajandite kujundamine ning sellega seoses ka perspektiivsete asulate väljaselgitamine ja fikseerimine. 1967. a väljatöötatud rajooniplaneerimise skeemidega kavandati edaspidi 351 perspektiivmajandi väljakujundamine. Majandi keskmiseks suuruseks oli planeeritud 7600 hektarit. Majandite iseseisvaid keskasulaid oli kavas kujundada 327 ning "abiasulaid" 357. Ette oli nähtud veel 1450 eraldi asuva loomakasvatusefarmi väljaarendamine.

Linnastumise kiire kasvu tingimustes vähenes maa-asulate elanikkond 1950. ja 1960. aastatel hoogsalt. 1966. a alguses oli Eestis 33 linna ja 24 alevi kõrval veel 7016 mitmesugust "maalist" asulat. Asula keskmine suurus oli 65–70 inimest. Kõige väiksemad "külad" koosnesid aga juba siis 1–2 majapidamisest 2–5 elanikuga. Eesti kohta suuri, üle 1000 elanikuga asulaid oli vaid kolmes rajoonis ning kokku ainult 8. 1950. ja 1960. aastatel ehitati maa-asulates rohkesti uusi tootmishooneid, sh eriti palju uusi loomalautu ja sigalaid.

Uusi kultuur-elukondlikke objekte rajati märksa tagasihoidlikumalt. Kuna kultuuriministeeriumi soovitusel peeti vajalikuks tagada 300 klubikohta iga

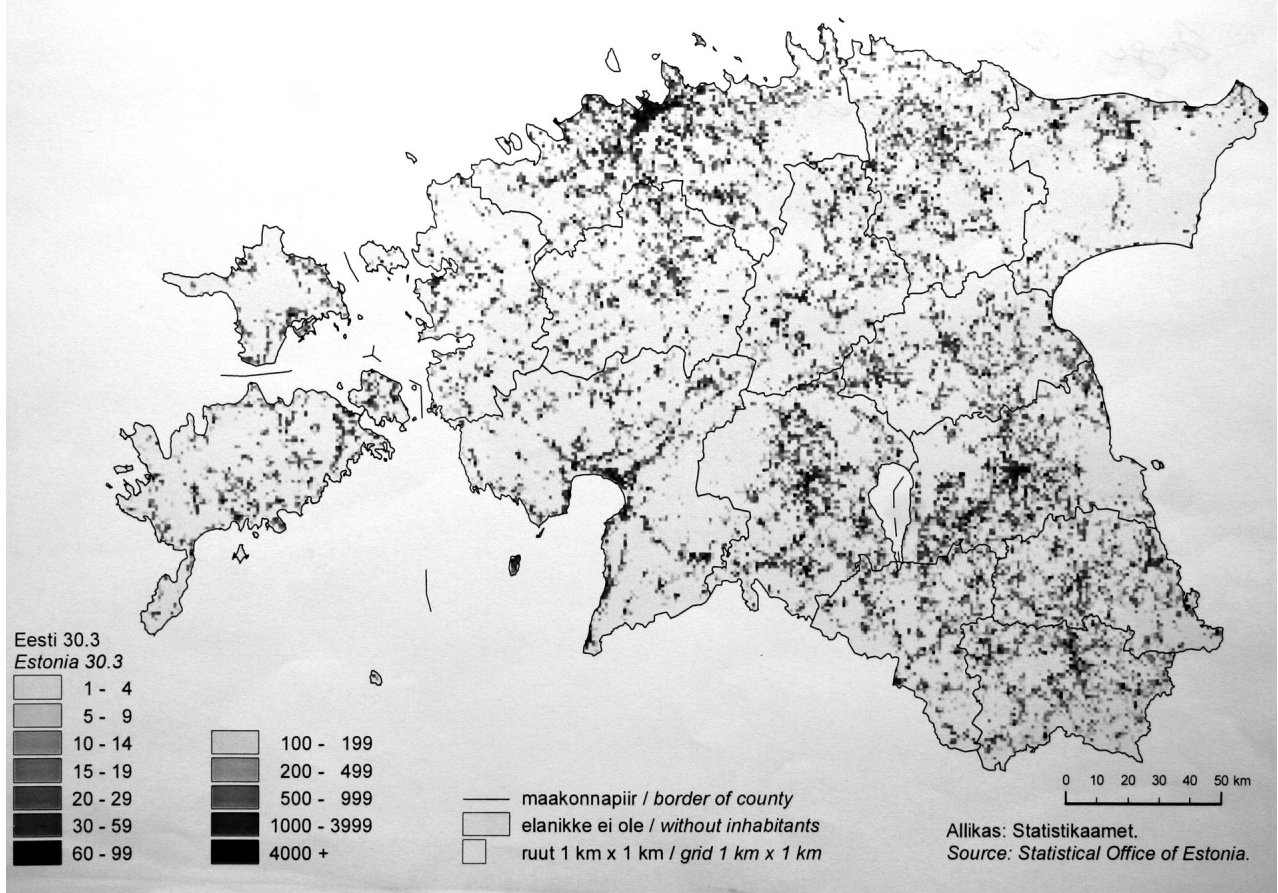
1000 elaniku kohta, oli maarajoonides vaja kiiresti ehitada juurde ümmarguselt 57 000 ajakohast "klubikohta". Raamatukogude hulka ja tihedust maal peeti rahuldavaks. Raamatulaenus oli maa-rahvale enamasti hästi kättesaadav. Kaubandus- ja toitlustusasutuste olukorda hinnati rahuldavaks. Kaubandusvõrk oli 1960. aastate lõpuks sisuliselt täielikult rekonstrueeritud, halvem oli olukord sööklate rajamise ja kogu ühiskondliku toitlustamise võrgu paiknemisega. Kohalike asulate vajadused olid siin tihti tagaplaanil, domineerisid suuremate transiiditeede äärsed kohad ja linnalise arenguga nn tõmbekeskused. Tollaste normide alusel oleks maa-asulates pidanud olema kokku 11 000 sööklakohta, tegelikult oli ainult 9000.

Lasteasutuste võrk

Sõjajaele aeg ei parrandanud Eestile lasteaedu. Lasteasutuste võrku maal hakati rajama 1950. aastatel. 1967. a loendati Eesti maa-asulate lasteasutustes kokku 5151 kohta, mis pealegi olid tihti kohandatud vähesobivatesse ruumidesse. Normide alusel oleks pidanud olema aga 31 000 lasteaiakohta. See puudujääk jäi maaelu arengut pärssima veel kauaks. Kehv oli olukord kommunaalsaanade ehitamise ja saunakohtadega. 590 suurmajandi kohta oli ainult 234 kommunaalsauna. Normide järgi peeti rahuldavaks kümnet saunakohta 1000 elaniku kohta. Seejuures eeldati normatiivides, et inimesed käivad saunas kõigil nädalapäevadel ühesuguse innuga, kuid Eesti tava järgi tahtsid/tahavad inimesed saunas käia laupäeviti. See esitas kohalikule saunamajandusele täiendavaid nõudmisi. Kokkuvõttes jõudsid planeerijad järeldusele, et "10 saunakohta meie vabariigi tingimustes on ebapiisav 1000-le elanikule ning saunakohtade mittevastavus elanike arvule vabariigis omab suurenemistendentsi".

Koolid mitteperspektiivsetes asukohtades

Koolide areng ja paigutus hinnati ebarahuldavaks. Põhiliseks puuduseks arvati, et "suures osas asuvad koolid mitteperspektiivsetes asukohtades". Mis omakorda oli tingitud sellest, et koolimajade juurdeehitised tehti valdavalt kapitalremondiks ettenähtud summadest: uued koolikorpused ehitati "mingi vana ole-

Rahvastiku asustustihedus (elanikke km² kohta), 31.03.2000. Pool Eestimaast on inimestest täiesti tühi, kõik kasvuvallad asuvad suuremate linnade külje all Harju-, Tartu- või Pärnumaal. Külasid ja alevikke on 1966. a võrreldes jäänud kahe ja poole tuhande võrra vähemaks.

masoleva koolimajakese külge". Toodi esile, et mitteperspektiivsetes asukohtades paiknevad koolid on tihti alakoormatud ning "tingivad transporti õpilaste veoks". Märgitakse ka, et osa õpilaskohti asub "mitterahuldavates koolimajades". Samas oli mõni aasta varem haridusministeeriumi ja Eesti Maaehitusprojekti koostöös alanud uute koolimajade asukohtade määramine, arvestades majandite ja perspektiivsete asulate paiknemist ning arenguvõimalusi.

Perspektiivasustus, hääbuvasustus

Külade ja maaelanike hulk vähenes hoogsalt ka 1970. aastatel. 1959. a elas maa-asulates 43,6% kogu elanikkonnast; 1970 – 35%; 1976 – 31,7%; 1980 – 30%. Absoluutarvudes vähenes maaelanikkond 1950.–1959. a keskmiselt 6500 võrra aastas; 1960–1970 4200 võrra aastas; 1970–1976 – 3100 võrra aastas. 1970. aastate teisel poolel ja 1980. aastatel tühjenesid külad jätkuvalt. Üha rohkem hiljutist põllumaad ja metsa jäi korralikult hooldamata.

Linnade ja linnaliste asulate hooga kasvu ning teisest küljest nn ääremaade ja metsakülade kiire ning pidurdamatu tühjenemise ja riigi omandiks arvatud

maa laokile jäämise tõttu tuli tollastel võimudel kiiresti midagi ette võtta. Maa-rajoonide teravate majandusliku ja kultuurilise teenindamise probleemide lahendamiseks ning üldise eluolu paremaks korraldamiseks maal koostati 1970. aastate teisel poolel uus asustuse ja majanduspoliitika alusdoktriin. Selle lähtealuseks sai kõigi tollaste maa-asulate liigitamine ekspertide prognoositud arenguvõimaluste põhjal nelja kategooriasse: perspektiivselt arendatavad asulad, vähemulatusliku arenguga asulad, vähemperspektiivsed asulad, mitteperspektiivsed (hääbuvad) asulad.

1978. a valmis töö "Eesti NSV regionaalne asustussüsteem", milles kavandati kogu asustussüsteemi edasine areng pikaks ajaks. Plaanis oli kujundada viie grupisüsteemi areng koos allsüsteemidega. Riigi tähelepanu ja sihikindel arendus pidi edaspidi osaks saama eelkõige väikelinnadele ja kesksematele maa-asulatele (nii kohalikele ajalooliselt kujunenud väikekeskustele kui ka uutele majandikeskustele).

RPI Eesti Maaehitusprojekti 1981. a koostatud tööst "Eesti NSV rajooniplaanerimise skeem. Seletuskiri" nähtub, et ENSV Ministrite Nõukogu oli selleks ajaks välja valinud ja kinnitanud 233

perspektiivselt arendatavat maa-asulat (sh 119 alevikku ja 114 küla, elanikke kokku 118 000). Vähemulatusliku arenguga asulad olid välja valinud ja kinnitanud rajoonide täitevkomiteed. Neid oli 301 (sh 42 alevikku ja 259 küla, elanikke kokku 90 600). Vähemperspektiivseteks arvati samal ajal tervelt 63% asulate hulgast. Nendes asulates elas tollal 46% maaelanikkonnast. Vähemperspektiivsetele asulatele lubati säilimist teatud aja jooksul, kuid nähti ette, et elanike arv neis langeb. Ülejäänud 21% maa-asulatest, kus elas tollal 7% maaelanikkonnast, arvati hääbuvate hulka.

Keskmiselt 33 kooli aastas

Vähemperspektiivsete ja mitteperspektiivsete/hääbuvate maa-asulate arenduse ja vajaduste rahuldamisega ei tahtnud riigorganid ressurside nappuse tõttu enam tegelda. Arendusprojektid ja kapitalmahutused suunati perspektiivikamatele. "Ääremaade" külade ja asulate olukord halvenes seetõttu veelgi. Hoogsat kärpimist alustati kõige nähtavamast ja ilmselt ka riigile kõige kulukamast maa-asustuse infrastruktuuri elemendist – algkoolide ja põhikoolide võrgust. Hääbuvasustuse doktriini kujunemise, väljatöötamise ja sihikindla rakendamise ajal

aastatel 1962–1977 vähenes algkoolide arv 564-lt 71-ni. Koolide kinnipaneku rekordaasta oli 1963, mil suleti 71 algkooli. Seega jäid ainuüksi ühe aastaga sajad külad ilma lähedal asuvast koolist. Kümnel järgneval aastal suleti 30–40 algkooli aastas (1963–1976 keskmiselt 33 kooli aastas).

Põhikoolide oli hakatud sulgema juba varem. 1945. a loendati kokku 740 põhikooli, 1965. a oli neid järel vaid 369. Seejärel vähendas ka põhikoolide hulka juba hääbuvasustuse doktriini rakendamine. Aastatel 1965–1982 vähendati põhikoolide arvu tervelt 136 võrra.

Taunides koolide sulgemist põhjustanud hääbuvasustuse doktriini, tuleb tunnistada, et teatud juhtudel on koolide sulgemine olnud ka mõõdapääsmatu. Eestis on juba pikka aega olnud (üli)väikese õpilasarvuga koolide puhul haridusökonoomika ja õppekvaliteedi probleeme. Neid on endiselt rohkesti. Paar aastat tagasi loendati näiteks maakoolide hulgas 23 algkooli ja 2 põhikooli, kus õpilasi oli 14 või vähem. 2004. a oli alla 41 õpilase 71 algkoolis ning üle 41 ainult 21 maa-alkkoolis (kokku oli maal algkooli siis 92). Mis nende koolidega teha?

Viimastel kümnenditel suurematesse perspektiivsetesse keskustesse asutatud keskkoolide hulk on samas mõõdukalt kasvanud. Kui näiteks 1962. a loendati Eestis 144 keskkooli, siis 1982. a oli neid juba 195. Seega asutati 20 aasta jooksul 51 keskkooli.

Haridusteoreetikute arvates liigub kogu keskharidus ka uue aastatuhande algusaastail linnade suunas. Nii leiavad paljud vanemad, et õigem on panna lapsed algusest peale linnakooli. Arvatakse, et Eesti koolivõrgu kujunemine on jäetud haridusasutuste omavahelise võistluse otsustada. Koolide rahastamise praegune kord annab selged eelised suurematele (linna)koolidele, sest õpilaste pearahaga toimub valdadel tasarveldus – see sunnib väikseid valdu rahastama oma laste õpetamist linnakoolides ning maakoolid jäävad sellest rahast ilma.

Poolrajandi miinimum

Eesti päevakoolide koguarv (algkoolid, põhikoolid ja keskkoolid) saavutas poolrajandi miinimumi 1980. aastal. Siis loendati kõiki koolitüüpe kokku 539. Küllap oli seegi statistiline "jõnks" seotud

tollal rakendatava hääbuvasustuse doktriiniga.

1980. aastate teisel poolel ja 1990. aastate esimesel poolel kasvas koolide hulk Eestis uutes oludes ootamatult 183 kooli võrra. Kümnekonna aasta jooksul loodi juurde 115 algkooli, peaaegu 37 põhikooli, 24 keskkooli ja seitse erivajadustega laste kooli. Nähtavasti loodeti valdades maaelu suurtele arengunihetele ja uutele avaratele majanduse arengu võimalustele. Kuid paraku ei kestnud see ülepaisutatud lootuste aeg kuigi kaua. Alates 1996. aastast hakkas koolide hulk jälle kiiresti vähenema. Kui 1995. a näiteks loendati Eestis kokku 742 kooli, siis 2003. a oli kõiki päevakooli tüüpe kokku vaid 625. Perioodil 1995–2003 suleti seega 117 kooli, sh 89 algkooli, 34 põhikooli ja üks erivajadustega laste kool. Samal ajal asutati juurde seitse keskkooli (alusandmed vt "Haridus 2003/2004". Tallinn, 2004; lk 28–29).

Koolivõrgu ahenemine on jätkunud ka viimastel aastatel. 2005. aastal loendati Eestis 603 päevakooli (vt "Linnad ja vallad arvudes 2005", Tallinn, 2005; lk 136). Viies vallas ei olnud samal ajal enam ühtegi kooli, 98 vallas ja linnas oli vaid üks kool ning 73 vallas ja linnas kaks kooli. Samas õppisid paljud lapsed peaaegu kõikidest valdadest väljaspool oma valla territooriumi asuvas koolis.

Mis on juhtunud/juhtub lähiajal 23 algkooliga, kus oli 2004. a 14 või vähem õpilast, ning 24 põhikooliga, kus oli õpilasi alla 61? Nende väikeste ja ka kõigi teiste maakoolide edasine käekäik puudutab paljude valdade ja sadade külade elanikke ning seega ka maa-asustuse püsimist paljudes küldes. Pole kahtlust, et vaid laiem üldsus ja riik saaksid asjade käiku otsustavamalt sekkudes oma võimaluste ja ressursidega maaelu ning maa-asustuse edasist arengukäiku mõjutada ja suunata.

Koolivõrgu arendusdilemmast

Majanduspoliitiliselt olid eespool kirjeldatud asustusstrateegia valikud lühinägelikud ning ignoreerisid paljude inimeste vajadusi ja õigusi. Igasuguse riigi, eriti aga sotsialistliku riigi majanduspoliitika üks alusprintsippe on tasakaalustatud regionaalpoliitika ning avaliku võimu kohustus rakendada abinõusid vähem arenenud regioonide järeleaitamiseks. Eriti oluliseks peetakse aga tänapäeva

praktilises majanduspoliitikas riigi ja avaliku sektori kohustust arendada kogu riigi territooriumil kogu infrastruktuuri – ühendusteid ja transporti, sidet, energiavarustust, radio- ja televisioonilevi, veevarustust. Eriti tähtsal kohal on aga hariduskorraldus, tervishoid ja üldkultuuriline teenindus. Nende koostmõju üldisele elukvaliteedile on olmetingimuste kõrvalt tihti määrav.

Maakoolide võrgu arendusdilemmad on jätkuvalt aktuaalsed. Omal ajal saladuskatte all väljatöötatud ja üldsuse eest varjatud hääbuvasustuse doktriin on taasiseseisvunud Eestis olnud unustuses, kuid selle retsiidive ja intuiitseid järgijaid on leidunud rohkesti. Ka Eesti majanduspoliitika tervikuna, eriti regionaalpoliitika ning avaliku sektori tegutsemise, ei ole seni olnud maa-asustuse küsimustes positiivselt järjekindel ega piisavalt jõuline.

Küpsenud on vajadus ja võimalus see Eesti tulevikku määrav maa-asustuse ja koolivõrgu küsimustik kõiki uusi arengutegureid ja majandusreaalsust arvestades uuel tasemel põhjalikult läbi kaaluda. Vahest tuleb koguni tunnistada, et ka meie oma riik ja ühiskond on maaelanikkonna kiire vähenemise ja jätkuva stiihilise kontsentratsiooni tingimustes jõuetu hoidma senistki maa-asustuse taset ja elukvaliteeti maal. Võib-olla on see liberaal-majanduslik paratamatus, et inimasustus taandub enamikus maakondades ning et "vaba maa" (maa, kus pole ruutkilomeetrit ühtegi elanikku) osatähtsus Eestis üha kasvab. Kui nii, tuleb mõelda, kuidas "väheperspektiivsetel" maa-aladel säilinud asustusega võimalikult kiiresti taganeda metsade ja soode tagant uutesse linnalisse ilmema "perspektiivasulatesse" ning suurte tõmbekeskuste ümburusse.